

Поема «Енеїда» І. Котляревського і художні переклади її іноземними МОВАМИ

“Eneida” By Ivan Kotlyarevsky and its Literary Translations in Foreign Languages

Михайло Кузьмович Наєнко
(Київ, Україна)

Абстракт:

У статті аналізуються переклади класичного твору української літератури — поеми І. Котляревського «Енеїда» білоруською, грузинською, німецькою, російською, румунською, чеською та іншими мовами. Автор звертає увагу на особливості адекватного і художнього перекладу, розкриває специфіку авторського сприйняття перекладного тексту та причину популярності травестійних творів у літературах європейських країн.

Ключові слова:

«Енеїда» Вергілія; травестія; переклад; іноземні мови; національний зміст; авторське художнє мислення; популярність поеми Івана Котляревського

Abstract:

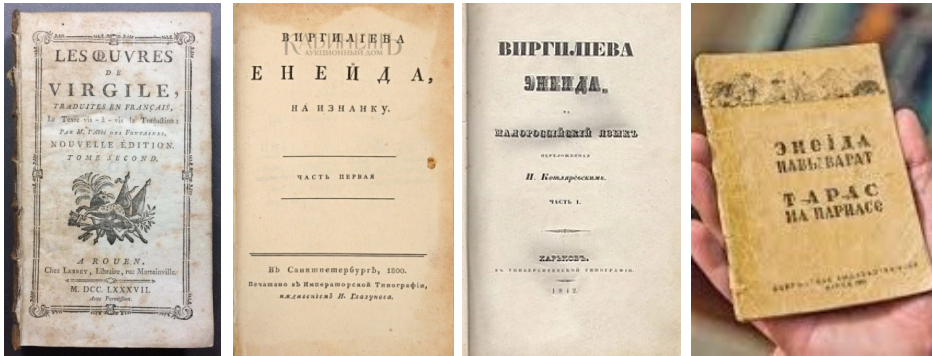
The article analyzes the translations of the classic work of Ukrainian literature—the poem “Eneida” by Ivan Kotlyarevsky into Belarusian, Georgian, German, Russian, Romanian, Czech, and other languages. The author draws attention to the characteristics of proper and literary translation, reveals the specifics of the author’s perception of the translated text and the reason for the popularity of travesty works in European literatures.

Key words:

Aeneid of Virgil; travesty; translation; foreign languages; national content; artistic thinking of an author; the popularity of Ivan Kotlyarevsky’s poem

Переклад, як знаємо, це адаптація художнього тексту до мовних особливостей іншої мови. Інколи доля перекладеного тексту буває ще більш живучою, ніж оригінал. Один із прикладів — переклад Лесею Українкою та Максимом Славинським поезії Генріха Гейне «Коли розлучаються двоє»¹. Покладена на музику М. Лисенком, вона вже більш як століття залишається активною в репертуарі дуже багатьох і солістів, і хорових колективів України. А що, коли йдеться про переклад перекладу? Про переспів чи травестію?

[články]

Здебільшого вони залишаються тільки літературним фактом у певній літературі. Так було, скажімо, з травестіями Вергілієвої «Енеїди» французькою (Скаррон), німецькою (Блюмауер) чи російською (М. Осипов і О. Котельницький) мовами. Видані чи й перевидані в своїх літературах, вони далі від них не зрушили з місця. Інакша доля судилася травестійній поемі І. Котляревського «Енеїди»².

Її перекладено більш, як десятьма мовами Європи і процес творчого перекладу триває донині. Назву тільки найбільш відомі: російською існує п'ять

1 HEJNE, H.: Koly rozlučajut' s'ja dvoje. In: *UkrLyb*. [online]. [15.05.2022]. <<https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=1749>>.
 2 KOTLJAREVSKYJ, I.: *Enejida*. Kyjiv: Dnipro, 1966. Подальше цитування тексту поеми за цим виданням.

перекладів, два останніх із яких (А. Кондратенка й А. Львіна) виконані вже в наші дні — 1998-го і 2013 року. Крім того, перевидано в 2008 році переклад В. Потапової, що вперше з'явився в 1961 році. Чеською мовою переклад здійснили Марія Марчанова, Зденка Ганузова і Ян Туречек-Ізерський у 1955 році; білоруською — Аркадзь Кулешов у 1969-му; болгарською — Кирило Кадійський у 1987-му; румунською — Аурел та Іоан Ковачі у 2001-му; німецькою — (у Відні) Остап Грицай у 1915-му та Ірена Качанюк-Спіч і Леонід Рудницький (у Мюнхені) в 2003-му; англійською — (в Торонто) Богдан Мельник у 2004-му; польською — (у Варшаві) Єржи Плешнарович у 1976-му і (у Любліні) Петро Куприш у 2013-му; у 2005-му у Львові перевидали окремі частини поеми польською Єржи Єджеевич, Флоріан Неуважний і Єржи Загорський; грузинською — Аміран Асанідзе у 2011-му (раніше друкувався також журнальний варіант цього перекладу); мовою есперанто — Геннадій Турков (залишається в рукопису); японською готує переклад Хіно Такао; існує також своєрідний переспів білоруською мовою анонімного автора ще з початку XIX століття. Статистика, як відомо, суха і ніби мало про що говорить, але коли вона така чисельна, то змушує думати не лише про кількість, а й про якість. Такої кількості перекладів іноземними мовами не має жодна інша травестія Вергілієвої «Енеїди». У чому тут секрет?

Наші попередники-літературознавці над цим уже думали не одну нічку та й не годиноньку. В радянські часи були міркування з цього приводу О. Білецького, П. Волинського, П. Хропка й ін., але вони (в умовах заблокованості відомостей про «розстріляне відродження») нічого не говорили про Миколу Зерова. А він, як мені здається, дав найбільш прийнятну характеристику цікавої для нас проблеми. На його думку, І. Котляревський мав перед собою російську (М. Осипова) та деякі інші травестії часів європейського ренесансу, але він (М. Зеров) знаходить в українського автора те найголовніше, завдяки чому вона суттєво відрізняється від них. Твердження Олександрі Єфіменко, що *«„Энеида“ Котляревского так относится к „Энеиде“ Осипова, как живой цветок к жалкому тряпичному изделию»*, М. Зеров відчутно пом'якшує і наголошує: *«Осипов більше версифікатор; він дає легкий вірш, але не може конденсувати своїх образів, тоді як Котляревський дає яскраві образи і, підсилюючи епітетами, робить їх більш рельєфними та пластичними. У виразах Котляревського більше іронії, що підсилює враження й дає розмаїтіший вислів. В Осипова надто мало національного колориту»*³. Є підстави стверджувати, що саме образна поетичність і національний колорит поеми І. Котляревського найбільшою мірою сприяли

3 ZEROV, M.: Kotljarevs'kyj i Osypov. In: *UkrLyb*. [online]. [15.05.2022]. <<https://www.ukrlib.com.ua/krstat/printout.php?id=19>>.

і сприяють тому, що інтерес до неї іноземних авторів-перекладачів тому й виникав та виникає буквально до сьогоднішнього дня. Навіть у російських авторів. Якби їх влаштувала версія травестії М. Осипова, то вони б навряд чи звертались до поеми І. Котляревського знову й знову. На мою думку, найбільш професійний переклад її здійснила В. Потапова в 1961-му році, а в 2008 її перевидано в Петербурзі та вміщено в цьому виданні український варіант твору і 104 ілюстрації художника Дмитра Бісті. Вони (ілюстрації) не можуть, звичайно, змагатися з ілюстраціями Анатолія Базилевича, які готувалися в тих же 60-х роках ХХ століття в Україні, але для російськомовного читача в них містилося дуже багато національної інформації про український шедевр.

Академік О. Білецький встиг у 1961 році написати передмову до російського перекладу «Енеїди» В. Потаповою і сказати, що він (переклад) «наиболее эквивалентный вариант украинского текста»⁴. Національний колорит перекладу поеми вчений, проте, аналізував скупко, а в М. Зерова це був найпереконливіший аргумент на користь тексту І. Котляревського. Він писав: «В Осипова надто мало національного колориту: так, його спроба надати Дідоні та її двору колорит російсько-поміщицької старосвітчини — слабенька. Котляревський, обставивши цю сцену аксесуарами характеру національно-побутового, зробив її живим документом певної доби»⁵. Згадаю до прикладу один із фрагментів поеми і те, як його переклала В. Потапова:

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись...
У В. Потапової ці рядки звучать так:
У нас в Гетманщине, бывало,
Свои обычаи велись.
Равняясь, войско застывало
Без всяких «стой, не шевелись!».
Казацкий полк любой заправский —
Лубенский, Гадяцкий, Полтавский —

4 BILEC'KYJ, O.: *Zibrannja prac' u p'jaty tomach*. T. 2. Kyjiv: Naukova dumka, 1965, s. 126.

5 ZEROV, M.: *Kotljarevs'kyj i Osypov*. In: *UkrLyb*. [online]. [15.05.2022]. <<https://www.ukrlib.com.ua/krstat/printout.php?id=19>>.

*Все в шапках, словно мак, цветут.
Нагрнут с копьями стальными,
Ударят сотнями лихими —
И подчистую всё метут.⁶*

У М. Осипова така сцена відсутня зовсім, зате дуже детально (аж до нудоти) описано в нього стосунки Енея з Дідоною. Хоча тут йому цілком бракувало того поетичного лаконізму, який характерний для художньої мови І. Котляревського:

*Еней з Дідоною возились,
Як з оселедцем сірий кіт...
У В. Потапової ці два рядки звучать так:
Эней с Дидоною бесились,
Возились, словно с салом кот...*

Тут, як бачимо, поетеса-перекладачка використала двоє слів, яких немає в І. Котляревського: образ «*возились*» вона підсилила ще експресивнішим «*бесились*», а «*оселедця*» замінила «*салом*». Від цього поетична картина не втратила свого колориту, а в національному розумінні стала не менш яскравою. Бо ж образи «*кота*» й «*сала*» в українській традиції існують нерозривно ще з часів фольклору: академічний словник української мови подає кілька фразеологічних прикладів саме такого змісту з творів багатьох українських письменників: Г. Квітки-Основ'яненка, Лесі Українки, Гната Хоткевича та ін.⁷

Не одну оскомину вже набили імперські інсинуації, що українська і російська мова споріднені, а носії їх — це єдиний народ. Ніякої спорідненості і ніякий не єдиний. Поетична мова це підтверджує якщо не на всі сто, то близько до цього. Так званого пересічного росіянина хоч до розстрілу став, але він ніяк не зможе втратити, що воно ото таке написане в Котляревського:

*Борців як три не поденькуєш,
На моторошні засердчить;
І зараз тяглом закишкуєш,
І в буркоті закеньдюшить.
Коли ж що напхом з'язикаєш
І в тереб добре зживотаєш,
То на веселі занутрить;*

6 KOTLJAREVS'KYJ, I.: *Enejida*. Kyjiv: Dnipro, 1966, s. 120. Подальше цитування російською мовою за цим виданням.

7 Див: *Slovník ukrajinskýhoji movy. Akademickýj tlumačnyj slovník (1970–1980)*. [online]. [15.05.2022]. <<http://sum.in.ua/s/>>.

Об лихо вдаром заземлюєш,
 І ввесь забуд свій зголодуєш,
 І біг до горя зачортить.

Віра Потапова, мабуть, не одним потом зросилася, аби знайти всьому цьому хоч приблизний російський адекват. І, як мені здається, знайшла, скориставшись, щоправда, лиш мотивом та грою в каламбур, але ніяк не словесними відповідниками. Довелося при цьому відмовитися і від «борицу», і від «тягла», і від «горя», замінивши їх «обедком», «тоскою» чи «досадою». Хоча звучить і приблизно, але для трохи підготовленого віршолоба з Росії це буде зрозумілим. Добре, що хоч «бориц» не постав як «первое», а «тягло» — як «скот», який несе на шії улюблене в росіян «іго». Заграбастане, щоправда, з тюркських джерел.

Своєрідною була адаптація Вергілієвого сюжету до білоруської літературної практики. Над проблемою їхньої поеми «Енеїда навыварат» у різний час міркували Р. Падбярєзкі, Ю. Карський, М. Марковський, А. Мальдзіс, Г. Кісяльов, М. Хаустовіч та інші білоруські дослідники. Найбільше суперечок викликає особа автора і час написання твору, міра впливу на білоруського автора українського тексту І. Котляревського. В 20-х роках ХХ ст. український дослідник М. Марковський спробував довести, що не лише «Енеїда» І. Котляревського впливала на появу білоруської «Енеїди навыварат», але і навпаки — начебто міг існувати і зворотній вплив. Такий висновок ґрунтується на спостереженні над текстом першого видання українського твору (1798), де є рядок «Як хочеш, так себе смякай», де слово «смякай» — не українське, а білоруське. Можливо, І. Котляревський уже був знайомий з білоруським твором, коли взявся за перо? Версія ця видається майже фантастичною, адже українська поема була добре відомою і популярною на білоруських землях з кінця ХVІІІ ст., побутувала в рукописах і в усній формі. Тоді як перші згадки про білоруську «Енеїду» припадають аж на 1837 р. Саме тоді студент-першокурсник Московського університету І. Мисловський передав О. Бодянському фрагмент поеми (104 рядки) із заголовком «Отривокъ изъ 1-ой песни Енеиды, вывороченной на изнанку на белорусскій языкъ, по образцу малороссійской Котляревскаго, г-мъ Мысловскимъ (въ губ. Витебске)». Текст самої поеми написано латинкою. Саме цей текст, але вже кирилицею, і скопіював для П. Шафарика О. Бодянський. Це призвело до низки неточностей і перекручень у тексті.

Дослідники ХХ століття здебільшого погоджуються з думкою, що твір виник скоріш за все після війни 1812 року і не пізніше 1830 року. Вперше був опублікований у Петербурзькому журналі «Маяк» у 1845 році, більш повна публікація (303 рядки) з'явилася в 10/11 числах «Смоленского вестника» за

1890 рік. Наукову публікацію тексту «Енеїди навыварат» здійснив академік-славіст Юхим Федорович Карський на початку минулого століття. Вчений доводив, що за мовними та етнографічними ознаками, деякими реаліями, присутніми на сторінках поеми, її автор походив із західної Смоленщини (риси північно-східних білоруських говірок, до яких належить і смоленський діалект). А автором був смоленський поміщик Вікентій Павлович Равінський. Поєма могла бути написана ним або після повернення з армії (1816–1825), або кількома роками пізніше. В родині тривалий час зберігався рукопис поеми і саме на його основі онук В. Равінського Костянтин здійснив публікацію «Енеїди навыварат» в «Смоленском вестнике». Як і Ю. Карський, білоруський письменник і дослідник літератури XIX ст. Г. Кісяльов притримується версії про В. Равінського як найбільш вірогідного автора твору. Поєма писалася, поза сумнівом, як безпосередня реакція на появу «Енеїди» М. Осипова та І. Котляревського. Складна художня природа твору пояснюється поєднанням книжної письмової традиції з народно-фольклорною основою. Навіть зачин, що перейшов з українського козачого епосу (*Жыў-быў Эней, дзяцюк хупавы*), абсолютно не властивого білоруській історії і фольклорній традиції, свідчить про народно-пісенну першооснову тексту. Цілком зберігаючи класичний сюжет Вергілія (обов'язкова умова травестій), автор наповнює свій твір реаліями життя білоруського села кінця XVIII – початку XIX століть, часів кріпацтва. Фабула, що перейшла з «високого» жанру, викладена мовою білоруського селянина. Присутність натуралістичних сцен і ненормативної лексики, на думку А. Мальдзіса, є ознакою свідомої полеміки автора з панівними у тогочасній літературній традиції канонами класицизму і сентименталізму. Автор нібито глузує з грубості мови, її відвертої «нелітературності» і водночас милується її соковитим гумором, образністю, дотепністю, гнучкістю, здатністю до найрізноманітніших функцій. Троянці, супутники Енея, перетворюються під пером автора у кріпосних селян:

*Глядзі, як мы парасшарпалісь,
Аж сорам свеціцца наскрозь,
Ўсе лапці розна растапталісь,
Рубахі чорныя, як восьь.
Калі ўжо ласка твая будзець, —
Вялі нам баньку пратапіць!*

У кожному рядку твору відчувається захоплення невичерпною енергією, талановитістю, спритністю, кмітливістю простого люду, саме ця тема стане наскрізною в білоруській літературі другої половини XIX – початку XX століть:

*І ўсяку панишчыну смякаем:
У бровара сядзець як, знаем;
Пракоп жа ступы, таўкачы,
Загнеткі, суднікі рабіць,
На бочкі абручы набіць;
Піліп наш лепіць гарлачы.
А Саўка зелле ўсяка знае*

Домінантним мотивом білоруської версії поеми, як і в «Енеїді» І. Котляревського, є мотив нескореного духу і життєлюбства народу. В раблезіанській сцені бенкету в Дідони, наприклад, докладно представлені усі тонкощі стародавньої білоруської кухні, звичаїв святкувань, а етнографічні деталі наповнені життєствердним пафосом.

*За стол ўсе порадам садзілісь,
Мялянік на сталі ляжаў.
Дыдона варыва ўлівала,
Шматкамі мяса ў місы клала
І забяляла малаком...*

Мовні особливості «перекладного» твору не стають на перешкоді тоді, коли перекладач, крім усього, безмежно залюблений у предмет перекладу і має добру фахову підготовку. Це видно з перекладу «Енеїди» грузинською мовою. Це не адаптація, не подвійне травестування, як у білоруському випадку, а саме художній переклад. Автор його — Аміран Асатіані. Мені приємно на цьому наголосити тому, що в студентські роки ми з ним приятелювали і був він душею того грузинського товариства, яке в 1962 році прибуло з Тбіліського університету до університету Київського та тодішнього Київського педагогічного інституту імені Максима Горького (нині Педуніверситет імені Михайла Драгоманова). В тому товаристві тоді були майбутні доктори наук і професори Нурі Вердсадзе, Олександр Мушкудіані, Реваз Хведелідзе і майбутній поет без наукових звань і ступенів Аміран Асанідзе.

Реваз Хведелідзе, Ніна Тоцька, Нурі Вердсадзе, Аміран Асанідзе

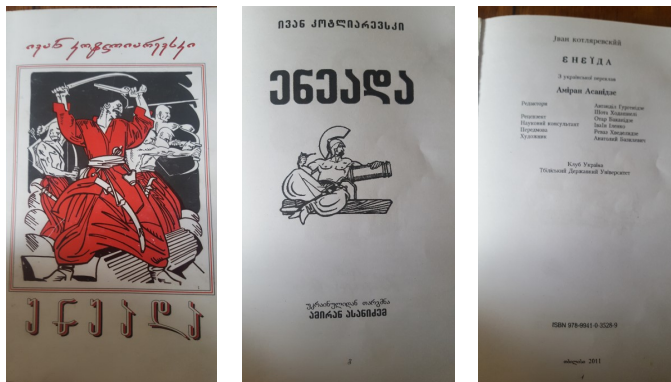
Отар Баканідзе

На цьому знімку, на якому немає тільки Олександра Мушкудіані, він (Аміран) стоїть крайнім праворуч разом з іншими двома грузинами і викладачкою університету Ніною Тоцькою під час відвідання ними Шевченкової могили на Тарасовій горі в Каневі. На нижчому знімку — весь студентський і викладацький колектив, у якому стоять Реваз Хведелідзе (перший ліворуч), Аміран Асанідзе (п'ятий ліворуч) і Нурі Вердсадзе (восьмий ліворуч).

Біля пам'ятника Тарасу Шевченку в Каневі. Аміран Асанідзе — 5-й ліворуч

Патроном тодішніх і пізніших грузинських студентів, які вивчали українську мову та літературу, був професор Тбіліського та почесний (*honoris causa*) Київського університетів Отар Акакійович Баканідзе (фото праворуч). Він же написав для грузинських студентів грузинською мовою «Нарис історії української літератури» в 3-х томах. Його світлину для цього матеріалу взято з презентації грузинського перекладу «Енеїди» І. Котляревського, яка відбулася в українському посольстві в Грузії в 2011 році. Перед ним та в його руках бачимо щойно видану книгу грузинського перекладу «Енеїди» І. Котляревського. У мене є багато гарних спогадів про великого патріота Грузії та України Амірана Асанідзе, але тут немає можливості до них звертатися. Згадаю лише один факт: я був дома в його мами в Тбілісі, вона пригощала нас дивовижним чаєм із гірськими травами та ягодами, а спілкувалися ми з нею через перекладача. Я тоді вперше дізнався (у грудні 1963 року), що жінки у Грузії категорично не спілкуються ні з ким чужими мовами. Є в них неписаний закон, що жінка — головний охоронець мови і національного менталітету і тому вона повинна спілкуватися зі світом тільки рідною, грузинською мовою. Перекладачем тоді для нас був студент, комсомольський ватажок університету Томаз Попхадзе.

Над перекладом «Енеїди» І. Котляревського Аміран Асанідзе працював понад 20 років (Цитування текстів грузинською мовою — за цим виданням). На жаль, йому не судилося дочекатися виходу в світ свого перекладу. «Після закінчення Київського університету він цілком віддався творчій роботі над перекладом «Енеїди» і саме завдяки йому через 200 років грузинський читач має змогу познайомитися з творінням великого українського поета», — сказав під час презентації книжки директор Інституту україністики при Тбіліському державному університеті імені І. Джавахішвілі Отар Баканідзе⁸. У цьому

8 «Eneidu» Kotljarevskogo pereveli na gruzinskij jazyk. In: *Vestnik Kavkaza*. [online]. [15.05.2022]. <<https://vestnikavkaza.ru/news/54569.html>>.

заході взяли участь Надзвичайний посол України в Грузії Василь Цибенко, заступник голови Спілки письменників Грузії Реваз Мішвеладзе, колеги й друзі перекладача, представники української діаспори в Грузії та засобів масової інформації. А учні тбіліської школи імені М. Грушевського запропонували гостям інсценізовану медіа-презентацію поеми.

У художній майстерності перекладача так само, як і в майстерності автора першотвору, наявна ціла низка поєднання високих художніх прийомів: гротеску, пародії, живої і здорової гіперболізації трагічних ситуацій. Усі ці художні засоби А. Асанідзе узяв ледь не в готовому вигляді з грузинської народної творчості. Те саме можна сказати і про використання перекладачем реплік. Рядки і в оригіналі, і в перекладі максимально динамічні, прозорі й легкі...

У процесі ідейно-естетичного засвоєння «Енеїди» І. Котляревського А. Асанідзе максимально зберігає її фабульну основу, точно відбиває окремі епізоди, змальовані в першотворі, максимально дотримується і відтворює звичаї, народні вірування і прикмети, побут і морально-етичні уявлення українців, різного роду висловлювання, скажімо, з питань народної медицини, розваг, ігор тощо. Усе це в перекладі подано в етично-інтегруючому аспекті, через що грузинський читач не потребує зайвих пояснень, уточнень.

«Енеїда» І. Котляревського славиться особливим характером сміху. Грузинський перекладач не міг не звернути увагу на це. Гуманістичний напрям епопеї, героїчні діяння самого Енея, дух мужності, патріотизму й товариської солідарності в перекладі максимально співзвучні з оригіналом і одночасно з історичними традиціями грузинського народу. Тому ці місця глибоко лягають у пам'ять грузинського читача. Природа сміху в «Енеїді» А. Асанідзе, отже, органічно пов'язана з грузинською природою сміху, з її сміховою традицією. Тут природа сміху в «Енеїді» А. Асанідзе глибоко народна і є організаційним центром поеми в обох випадках.

Перекладачеві вдалося мобілізувати великий арсенал грузинського поетичного слова для мовної характеристики персонажів. Він зумів ввести в тканину свого перекладу той основний словесний склад грузинської побутової лексики, яким великою мірою користувалися всі поети Грузії, починаючи з Давида Гурамішвілі (XVIII ст.) і молодших грузинських авторів...

Відомо, що у творенні оригінального поетичного ритму основну функцію в строфі відіграє рима. Водночас у ній так званий інтонаційний акцент випадає на різні ділянки строфи. Така риса надає строфі поліфонічного звучання. А. Асанідзе підійшов до відтворення цієї особливості оригіналу творчо. Він майстерно повівся з ритмічною структурою і таким чином досяг інтонаційного багатства поеми. При цьому в перекладеній строфі панує ритм

грузинського вірша і грузинського віршування, що водночас аналогічне ритму й звучанню першотвору. Для відтворення мовно-лексичних та інших художніх образів перекладач старанно шукає і обов'язково знаходить відповідники. Таке, звичайно, важко досягається і, як показує зіставлення, іноді навіть неможливе. Це видно вже на прикладі перекладу першої строфи з першої частини першотвору:

*Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.
Но греки, як, спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої накивав.
А ось грузинський двійник цієї строфи:
Цецхлівіт бічі іко Енеас —
Казакзе аба він тквас аугі,
Чірса да лхінші суприс мивенеба,
Шпотса да чхубші мхне да чаукі.
Роца бердзнеба гадацвес Троа,
Акціес перилад да квебіс гровід,
Ман, хіпатебші асе нацадма,
Гудамшієрі халхі шекара,
Дагледжіл халатс хелі стаца да
Зургі акція миобел квеканас.*

Така система ідентичності в перекладі витримана автором до кінця поеми. А. Асанідзе максимально зберіг строфічну систему оригіналу. При цьому, як завжди, рядки I–III, II–IV–V, VI–VIII, VII–IX, VIII–X римуються і лише зрідка ніби руйнується схема римування оригіналу, а натомість виграє грузинський двійник. В цілому ж переклад звучить максимально «по-грузинськи» і повністю передає зміст українського першотвору.

Найважче всім без винятку перекладачам давалися ідіоми, фразеологізми, метафоричні вислови суто українського походження. Ну як, скажімо, передати іншими мовами образи на зразок «завзятіший од всіх бурлак», «тягу дав», «як гиря ланців» чи «п'ятами з Трої накивав»? Коли піти шляхом пошуку

адекватності, то можна втрапити в халему і лише зрідка досягти якоїсь бажаної поетичності. Румуни, наприклад, «бурлацьку завзятість» Енея означили як «чортисько серед розбишак»; чехи назвали Енея «добрячим пройдисвітом» і «шельмою продувною»; німці пішли ніби легшим шляхом і назвали героя простіше: «сміливіший від усіх». До «осмалених, як гиря ланців» перекладачі підійшли з деякими домислами, щоб точніше передати саме українськість Вергілієвого Енея. Румуни, наприклад, побачили Енеєве товариство «стриженими наголо», чехи — «ватагою халамидників», а німці — «з короткими чубами», тобто — з козацькими оселедцями. Російська перекладачка тут обійшлася «бритоголовими голодранцями», зате для виразів «тягу дати» і «п'ятами наківати» використала деяку творчу адекватність: «Котомку сгрѣб и тягу дал» та «грекам пятки показал».

Німцям із виразом «тягу дав», як видно, щось виявилось невтямки. «Тяга» для них сприйнялася по-буквалістськи і тому в них перемогло дієслово «тягнути»: Еней у них зі своїм військом просто «потягнув», та й годі. А це далеко не те, що в українській мові «тягу дати». Хоча над перекладом працювали двоє не просто перекладачів, а двоє білінгвістів. Ірена Качанюк-Спіч і Леонід Рудницький є етнічними носіями української мови, а німецька для них — мова їхньої спеціальності: обоє мають фахові наукові ступені саме з німецької філології.

Загалом, білінгвізм перекладача — найкраща чи й найголовніша умова якісної перекладацької діяльності. Тому таким природним сприймається переклад грузинською Амірана Асанідзе, який мав вищу освіту з української філології в Київському університеті, майже бездоганним — російською мовою, оскільки перекладачка Віра Потапова знала українську з дитинства і т. д. Про німецький переклад Качанюк-Спіч і Рудницького я говорив теж у білінгвістичному плані. Хоча в таких випадках ледве чи не першорядне значення має й суто поетичний хист перекладача. Грузин Аміран Асанідзе був поетом від природи (можу підтвердити особистим знанням його неординарної літературної натури), українець Богдан Мельник — теж поет за покликанням і тому його англійський переклад не викликає особливих нарікань. Не були «одномовними» також румунські чи болгарські перекладачі, оскільки, крім своєї, автохтонної мови, знали українську переважно з межової ситуації — тобто виростили, формувалися на прикордонні з Україною. Там мовним елементом націй, які існують по сусідству, виповнена не лише фізична аура, а й внутрішнє єство їх. Як казав найбільший модерніст ХХ століття Джеймс Джойс, у кожній людини навіть кров тече мовою. Важливим, проте (ще раз повторю), в усіх випадках залишається обов'язковий поетичний хист перекладача. Без нього «не вловиться» жодна образна структура першотвору, щоб знайти їй відповідник у мові перекладу. Білоруська мова, скажімо, найбільш близька до української і за семантикою, і за

звучанням, однак на буквалістському відтворенні «Енеїди» І. Котляревського білоруський перекладач у жодному разі не спиняється. Тому в нього *«парубок моторний»* міг би залишитися таким, як і в Котляревського, але він знаходить для нього суто білоруський образ — *«дзяццюк хунавы»*. І стає цілком очевидним факт, що над перекладом працював не просто драгоман-тлумач-перекладач, а таки поет. Таким же шляхом ішов у своєму перекладі і Аркадзь Кулешов, який узявся відтворити українську «Енеїду» білоруською мовою практично через століття після з'яви її переспіву анонімного автора.

Переклади «Енеїди» іноземними мовами тривають практично до сьогоднішнього дня. Так, польською мовою Петро Куприш переклав буквально вчора — у 2013-му році, а завтра, не виключено, з'явиться переклад японською (автор Хіно Такао). Подібне не трапляється з жодною іншою «Енеїдою», яких налічується в зарубіжних літературах десятків чи й більше. Найближче до української стоїть португальська «Лузіада», написана за мотивами «Енеїди» Вергілія португальським поетом Луїзом Камоенсом (видана в 1572 році). Електронні джерела дають відомості, що португальська поема перекладена 5-ма мовами: італійською, німецькою, польською, російською і українською. «Енеїда» І. Котляревського, як я говорив, має вже переклади одинадцятьма мовами, а дванадцятий (японською) готується. Якщо врахувати, що деякими мовами існує не один, а кілька перекладів (російською — п'ять, білоруською і польською по два), то можна сміливо говорити про українську «Енеїду» як світовий феномен. Про неї (переважно в зарубіжному світі) вже складаються навіть легенди, в яких переплетено і деякі домисли, але оперті переважно на реальність.

Є усні відомості, що Наполеон, відступаючи до Парижа після поразки в війні 1812 року, прихопив із собою і примірник «Енеїди» І. Котляревського⁹. А письмово першими за кордоном заговорили про поему чехи (Добровський, 1814, Шафарик, 1826) і поляки (Бандке, 1815). В англomовний світ увела І. Котляревського Тереза Робонсок, що виступала в літературі під псевдонімом *Тальві* (30-ті роки XIX ст.); вона називала його навіть останнім гетьманом України. Один німецький мандрівник-антропогеограф у 1841 році зарахував поему І. Котляревського до найвизначніших і найоригінальніших шедеврів української літератури. Згадано поему і у французькій «Історії світової літератури» Л. Сішлера (1879) та в російській «Історії слов'янських літератур» О. Пипіна, що видана теж 1879 року. В «Історії всесвітньої літератури», яка видавалася протягом 80–90-х років XX століття в Москві, «Енеїду» схарактеризовано як поему, близьку до творів гуманістичної сатири Ренесансної пори (поруч із

9 Див.: NUD'HA, H.: *Bibliografický pokazčyk*. L'viv: VC LNV imeni ĭvana Franka, 2007, s. 60.

творами Ф. Рабле та М. Сервантеса), до комічних національних епопей епохи Просвіти (І. Красицький та ін.) і до європейського «сюжетно-екстенсивного» лицарського роману, зокрема — французького «Роману про Енея» та романів «бретонського циклу» Кретьєна де Труа. Світ «бретонського роману», як і української поеми І. Котляревського, побачений (зазначають автори «Історії...») крізь магічний кристал чарівної казки, збудовано на хисткому врівноваженні чудесного і звичайного, високого і низького, героїчного і комічного. Коротше кажучи, завдяки цьому «Енеїда» І. Котляревського зайняла почесне місце в ряду тих творів світової літератури, які прийнято називати «енциклопедіями» народного життя. Серед них «Божественна комедія» А. Данте, «Дон-Кіхот» М. Сервантеса, «Людська комедія» О. Бальзака, «Улісс» Дж. Джойса й ін.

За Вернілієм, Енеєві в його мандрах, пригодах і подвигах сприяли небесні «боги, богині і півбоги». За Котляревським, серед своїх побратимів, Еней бачив і земних героїв —

*Панька, Охріма і Харка,
Леська, Олешка і Сізьона,
Пархома, Їська і Феська,
Стецька, Ониська, Опанаса...*

У нас (для підготовки цього матеріалу) коло помічників було вужчим, але всі водночас і земні, і небесні: крім *картвелолога і україніста Олександра Мушкудіані, білорусиста і богеміста Олени Погребняк, доклали рук і вміння германіст Олесья Костюк, класицист і румуніст Сергій Лучканин*. Всім їм щире пошанування і велика вдячність за допомогу!

Література:

- BĪLEC'KYJ, O.: *Zibrannja prac' u p'jaty tomach*. T. 2. Kyjiv: Naukova dumka, 1965. 672 s. «Èneidu» Kotljarevskogo pereveli na gruzinskij jazyk. In: *Vestnik Kavkaza*. [online]. [15.05.2022]. <<https://vestikavkaza.ru/news/54569.html>>.
- HEJNE, H.: Koly rozlučajut' sja dvoje. In: *UkrLyb*. [online]. [15.05.2022]. <<https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=1749>>.
- Īstorija ukrajins'koji literatury XIX stolittja. U tr'och knyhach. Knyha perša*. Kyjiv: Lybid', 1995. 368 s.

KOTLJAREVS'KYJ, Ī.: *Enejida*. Kyjiv: Dnipro, 1966. 306 s.

NAJENKO, M.: *Chudožnja literatura Ukrajinjy. Vid mifiv do modernoji real'nosti*. Kyjiv: VC Prosvita, 2012. 1088 s. ISBN 978-966-2133-76-9.

NAJENKO, M.: *Īstorija ukrajins'koho literaturoznavstva i krytyky*. Kyjiv: VC Akademija, 2010. 316 s. ISBN 978-966-580-337-9.

NUD'HA, H.: *Bibliohrafičnyj pokazčyk*. L'viv: VC LNV imeni Īvana Franka, 2007. 270 s. ISBN 978-966-613-577-4.

Slovnjyk ukrajins'koho movy. Akademičnyj tlumačnyj slovnjyk (1970–1980). [online]. [15.05.2022]. <<http://sum.in.ua/s/>>.

ZEROV, M.: *Kotljarevs'kyj i Osypov*. In: *UkrLyb*. [online]. [15.05.2022]. <<https://www.ukrlib.com.ua/krstat/printout.php?id=19>>.

About the author

Mikhailo Kuzmovich Nayenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Director of the Centre for Creative Writing at the Institute of Philology, Kyiv, Ukraine

list2111@gmail.com

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-SA 4.0 International license terms and conditions (<<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>>). This does not apply to works or elements (such as images or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.